

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

обязательств Помпею (Dio Cass. XLII.47,4). Безосновательно предположение о выплате Асандром Риму – яко бы за «разрешение чеканить золото» и «за предоставление титула царя... податей на содержание римских легионов в Азии»; что, по мнению С.Ю. Сапрыкина (Боспорское царство ... С. 84) «способно было на какое-то время истощить золотой запас и казну Асандра». Отмечу восходящее к Титу Ливию сообщение Павла Орозия (VI.21,28): «Агриппа, отправившись против обитателей Боспора, и вернув римские значки, потерянные когда-то в войне против Митридата, принудил их, победив, к повиновению». Т.о., римская сторона свидетельствует о крайне позорном для Рима нахождении трофейных военных штандартов на Боспоре под покровительством Асандра и Динамии. Этот характеризует реальное состояние римско-боспорских отношений на боспорской стадии: Боспор был независим во внутренней и внешней политике. Поэтому присвоение титулов Асандром, как и решение, им и Динамией вопросов выпуска золота, было делом исключительно внутрибоспорским.

²⁴ Продлевать далее начала 46 г. правление Фарнака на Боспоре едва ли оправдано, т.к. отсутствует его монетная чеканка, которую можно было бы ожидать при втором, сколько-нибудь длительном его правлении.

²⁵ App., Mithr., 120.

²⁶ Dio Cass., XLII.48; Strabo., XI.2.17. XIII.4.3. Карышковский П.О., Фролова Н.А. К истории правления ... 1989. – С. 32; К истории правления ... 1990. – С. 95.

²⁷ Абрамзон М.Г., Фролова Н.А. Корпус боспорских кладов античных монет. – Симферополь – Керчь, 2007-2008. – I. – С. 255-277.

²⁸ Голенко В.К., Масленников А.А. Два клада монет с поселения «Полянка» // Краткие тез. докл. и сообщ. науч. конф. 14-16 окт. 1987 г. – Л., 1987. – С. 52.

²⁹ Смекалова Т.Н., Дюков Ю.Л. Монетные сплавы государств Причерноморья: Боспор, Ольвия, Тира. – СПб., 2001 – С. 72-73, 80.

³⁰ Алексеев В.П., Лобода П.Г. ВОРМН. – 2000. – 4. – С. 4-11.

³¹ Анохин В.А. Монетное дело ... С. 80. Фролова Н.А. Монетное дело ... 1997. – С. 176.

Г.М. Михайленко (Херсон, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЗАСАД АВТОКЕФАЛЬНОГО УСТРОЮ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ: ВІЗІЯ О. ЛОТОЦЬКОГО

На сучасному етапі спостерігаємо велике зацікавлення життєвими досягненнями українських політичних, громадських, культурних діячів початку ХХ ст., зокрема – різними напрямками наукової та політичної діяльності О. Лотоцького, що представлено в широкому колі узагальнюючої та монографічної літератури, присвяченій українським визвольним змаганням 1917–1920 рр., розвитку наукових установ української еміграції у 1920–30-х рр. та науковій діяльності окремих представників української історичної науки. Усе більше уваги дослідників привертає не лише громадсько-політична та педагогічна діяльність Олександра Гнатовича

Лотоцького, а й наукові розвідки вченого, присвячені церковній тематиці. Аналіз історичних праць науковця дає можливість повніше відтворити його інтелектуальну біографію.

Історія Церкви стала сферою наукових досліджень О. Лотоцького ще з років навчання у Духовній академії. Від різномірних нарисів, що висвітлювали окремі епізоди з історії Української церкви, вчений протягом 20–30-х років ХХ ст. приходив до цілісної концепції історичного розвитку православних церков. Головна мета цих наукових студій – доведення права Української православної церкви на автокефалію – сформувалася під впливом громадсько-політичної діяльності О. Лотоцького. Для її досягнення необхідно було: розглянути основні засади автокефальних православних церков, дослідити історичний розвиток православних церков, зокрема, Української православної церкви, визначити історико-правові передумови отримання православною Церквою статусу автокефальної, висвітлити національні особливості Української православної церкви.

Першим етапом на шляху доведення О. Лотоцьким права Української православної церкви на самостійний розвиток став аналіз засад автокефального устрою. Надалі це дало можливість відмічати їх наявність чи відсутність в устрої православних церков. Другий етап – це висвітлення становлення та розвитку православних церков, наприклад, Болгарської, Румунської, Сербської, щоб на їх прикладі отримати підтвердження того, що Українська церква має не менше прав на автокефалію, ніж інші православні церкви. Робота на кафедрі Історії Православних слов'янських та Румунської церков Варшавського університету сприяла дослідженню цих тем, адже вчений викладав курси з історії православних слов'янських церков, Румунської церкви, історії православної Церкви в Польщі¹. Результатом цих наукових студій з історії Церкви стала двотомна праця «Автокефалія», що була надрукована у Варшаві 1935 та 1938 рр.

Учений досліджував церковне життя з початків поширення християнства у народів Центральної та Східної Європи. Дослідник постійно робив акцент у своїх студіях на тому, що становлення християнства у слов'янських народів відбувалося між двома світами: Східним (візантійським) та Західним (західноєвропейським). Це спонукало науковця не тільки до аналізу основних засад православної Церкви, а й до визначення відмінностей в устрої католицької та православної церков.

Основні положення, виділені О. Лотоцьким при висвітленні основ православного церковного устрою, – це питання єдності православної Церкви та соборність. Для початку ці аспекти подаються вченим у розрізі співставлення розвитку ідеї церковної єдності у представників різних конфесій християнства. Для католиків – це зв'язок зовнішніх форм устрою з підлеглистю єдиному главі, Папі Римському. Церква протестантська розглядалася вченим як така, що через тісний зв'язок з державною владою підпорядкована політичному розподілу і не визнає об'єднання християнських

громад за окремими формами зовнішнього церковного устрою. Православна церква визначалася як формально розділена на окремі місцеві церкви. Вони визнають єдиним спільним головою Христа, і це об'єднує національні громади в єдину православну церкву². Відповідаючи на питання, чи не суперечить факт існування окремих місцевих церков основній zasadі єдності Церкви, О. Лотоцький відзначав, що для православ'я – це необхідна риса церковного устрою, адже її єдність базується на внутрішніх чинниках, тобто ідеологічних засадах церковного вчення. За умови, що місцеві національні церкви не порушують канонічних засад церковного устрою (не вводять нові положення до символу віри, не порушують духовний зв'язок з іншими церквами), за ними визнається право на автокефалію. Головний висновок, що робить О. Лотоцький при розгляді цього питання, це те, що кожен народ має право на свою національну Церкву, скільки народів – стільки може бути і автокефальних церков³.

О. Лотоцький визначає поняття «автокефалія» як право незалежності у церковних справах. Початок формування автокефального устрою пов'язує він в першу чергу з етнічними особливостями народів, серед яких поширювалося християнство⁴. Учений прагне довести, що врахування національних особливостей у православ'ї – це природний і найкращий спосіб поширення релігійних засад.

Навіть причини поділу християнської Церкви на Східну та Західну шукає О. Лотоцький не лише в ідеологічних чинниках, а й в національних. Головною в цій події ним сприймається різниця в національній психології та світогляді мешканців Сходу та Заходу. Для православної Церкви характерною рисою стає те, що вона не опирається національним впливам, пристосовується до місцевих умов, збагачується новими рисами на теренах свого поширення. Набуття національних елементів, у свою чергу, створює підстави для автокефального устрою православної Церкви.

Першопочатковою основою церковного поділу вважає дослідник етнічну ознаку. Але з посиленням соціальних, громадських, політичних впливів на Церкву її поступово замінює державно-адміністративна: з'являються митрополії, патріархати. Можливість виникнення нових автокефальних церков історик пов'язує також з 17 правилом IV Вселенського собору: «розподіл церковних парафій нехай послідує за цивільним та земським порядком». Тобто, так як справа автокефалії відноситься до сфери зовнішнього устрою Церкви, то вона поступово набуває все більш тісного зв'язку з політичним поділом територій, з виникненням незалежних держав. Навіть визнання церковного новотвору, за словами О. Лотоцького, відбувається на зразок проголошення нової держави: кожне нове державне утворення, якщо не загрожує мирному розвитку інших держав, має право на існування, навіть якщо не отримано підтримки від усіх країн. Учений пояснює це тим, що важко очікувати добровільного визнання однією Церквою іншої, що від неї відділяється, так само, як підтримки нової держави

з боку колишньої метрополії. Проте, всі факти тривалого невизнання нових автокефальних церков науковець виводить не з норм церковного права, а навпаки, з їх порушення, що зумовлено політичними мотивами⁵.

Таким чином, головні висновки з приводу основ автокефального устрою О. Лотоцького можна звести до таких тез:

- всі представники церковної ієрархії в православній Церкві рівні між собою; митрополит, патріарх чи інший голова Церкви – лише перший серед рівних;

- соборна засада православної Церкви – головна її відмінність від інших конфесій у християнстві;

- необхідність існування автокефальних церков у православ'ї доводиться не лише церковним правом, а практикою та традицією;

- вища влада у православній Церкві – це рішення усіх автокефальних церков, що входять до її складу;

- права окремих церков на проголошення незалежності такі ж самі, як і права народів на створення власної держави;

- найперша умова незалежності місцевої Церкви – незалежність її ієрархії від іншої Церкви;

- незалежна Церква має право на національні особливості церковного законодавства.

Треба наголосити, що у О. Лотоцького церковно-правові та державно-правові основи проголошення автокефалії дуже щільно переплітаються. Участь державної влади в адміністративних змінах церковного устрою він розглядає як історичну традицію, а державну владу – фактично як джерело автокефальності для нових церков. Головний висновок – державна незалежність автоматично веде до незалежності церковної. Ці тези щодо зв'язку політичного та церковного устроїв народів дослідник доповнює висвітленням історичного розвитку православних автокефальних церков. На їх прикладі він прагне показати правильність своїх висновків та довести, що доля Української церкви має досить багато схожих рис з ними, і тому вона також має не лише правові, а й історичні підстави на незалежність.

Науковець розглядає як історію найдавніших автокефальних церков, що виникли з часів поширення християнства і існують по сьогоднішній день, так і тих, що з'явилися тільки у ХХ ст. Зокрема, подається історія виникнення та розвитку таких церков та митрополій: Кіпрської церкви, церкви Першої Юстиніани, Синайської церкви, Грузинської церкви, Новогрецької церкви, Болгарської церкви, Сербської церкви, Карловацької митрополії, Чорногорської митрополії, автономної Церкви Босній та Герцеговини, Румунської церкви, Буковинської митрополії, Албанської церкви, Естонської, Латвійської, Литовської, Фінської церков, православної Церкви в Чехословаччині і, звичайно, Російської та Української церков.

Слід відмітити, що детальність висвітлення історичного розвитку цих церков дуже відрізняється. Частково, можливо, це було зумовлено ризиком

обсягом джерел з історії Церкви того чи іншого регіону. Проте, скоріше за все, визначалося тими завданнями, які ставилися дослідником при написанні робіт, пов'язаних з питанням автокефалії. Як вже зазначалося, головна мета – доведення права Української церкви на автокефалію. Тому в більшій мірі увагу О. Лотоцького привертала історія тих церков, які, на його думку, мали багато спільних рис з історією Української церкви. У першу чергу, це Болгарська та Сербська церкви. Окрім цього, дослідник не міг обійти своєю увагою і детально не дослідити історію становлення Російської церкви.

Перш ніж говорити про прийняття християнства болгарським та сербським народами, вчений зупиняється на питанні їх етнічного походження, території розселення. Ці моменти виявляються важливими з огляду на той аспект, що історія цих церков подається не тільки як боротьба за автокефалію, а й як постійне балансування між християнством східного та західного зразків. А ідея розвитку культури, у тому числі й Церкви, між Сходом і Заходом досить активно розвивається О. Лотоцьким і по відношенню до Української церкви.

Причини прийняття християнства дослідник вбачає у державно-політичних мотивах. Зокрема, щодо Болгарії, то він проводить постійні паралелі з Київською державою. Адже вона стала могутнім супротивником для Візантії, а заради закріплення своїх позицій на міжнародній арені необхідно було зблизитися з європейськими державами і в релігійному відношенні, щоб країну сприймали як рівноправного партнера. Потреби державного розвитку визначаються як вирішальні як для болгарського, так і для руського народів. Поширенню християнства сприяло багато чинників: захоплення полонених під час військових сутичок, торговельні відносини, культурні впливи.

Обрання християнства саме східного зразка пояснюється вченим, знову ж таки, політичними мотивами: від ослабленої у IX ст. Візантії було менше загрози для втрати державної незалежності. Історик виділяє такі наслідки хрещення Болгарії за східним зразком: посилення єдності болгарської держави, збільшення авторитету правителя, розвиток культури. Проте, зміни зовнішньополітичної ситуації, замаху Візантії на болгарську незалежність змушували правителів звертатися час від часу до Заходу, розглядаючи альтернативу переходу під юрисдикцію Римського Папи⁶.

Подібні балансування між Сходом і Заходом характерні були і для Сербії. Проте, вона була більш політично роз'єднаною, слабшою за Болгарію, тому спроби церковників із заходу залучити сербів на свій бік були більш активними. Дослідник відмічає взаємовплив політичного та релігійного чинників: політична роз'єднаність заважала швидкому поширенню та зміцненню християнства східного зразка, а релігійні розбіжності заважали політичному об'єднанню.

Значну роль як в історії становлення Церкви на Русі, так і в інших державах, зокрема, в Болгарії та Сербії, надає О. Лотоцький державним

керівникам. Якщо на Русі – це князі Володимир та Ярослав, то в болгарській історії – Борис та Симеон. За часів правління першого (як при Володимирі) Болгарію було охрещено, а при Симеоні (як за Ярослава) – відбувається культурне піднесення держави та починається боротьба за незалежну від Константинополя національну Церкву. У Сербії ж усталення християнства, формування церковної організації, початок націоналізації Сербської церкви пов'язується з іменем Стефана I Немані⁷. Якщо співставляти ці події у часі, то раніше цей процес відбувається в Болгарії – наприкінці IX – у X ст., наприкінці X – у XI ст. – в Київській Русі, й пізніше, у XII ст., – в Сербії. Прагнення до націоналізації Церкви, що проявлялися у слов'янських державах, на думку О. Лотоцького, були зумовлені вже сформованими на той час уявленнями, що незалежність держави не могла бути повною, якщо Церква була підпорядкована церковним ієрархам іншої держави.

У викладених О. Лотоцьким дослідженнях становлення та розвитку автокефальних церков прослідковується наявність спільної риси для всіх держав: церковна незалежність завжди знаходилася під впливом політичного розвитку країни. Чим більш міцною виявлялася в певний історичний період держава, тим ширшою ставала її незалежність в церковній сфері. Державний занепад, втрата самостійності вели або до постійного балансування між Константинополем та Римом, або ж до зменшення чи повної втрати церковної незалежності.

На прикладі церковної історії Болгарії вчений демонструє, що без сильного політичного лідера розвиток держави призупиняється. Після смерті Симеона зменшується не лише політичний вплив Болгарської держави, а й її культурний та церковний авторитет. На початку X ст. (О. Лотоцький подає дату 932 р.) було визнано автокефалію Болгарської церкви, її глава отримав статус патріарха. Однак занепад наприкінці X ст. Першого Болгарського царства призвів до підпорядкування Болгарської церкви константинопольському патріарху. Відновлення церковної незалежності болгар пов'язане зі становленням Другого Болгарського царства. Нова риса, яку виділяє О. Лотоцький на цьому етапі існування Болгарської церкви – наявність двох течій серед церковників: національної та грекофільської.

Причина втрати церковної незалежності вдруге – занепад державності після турецького завоювання. Болгарія на тривалий час стає об'єктом не лише насадження мусульманських норм, а й посиленої елінізаторської політики, яку ініціювали константинопольські патріархи. Національне відродження болгар, відновлення боротьби за державну незалежність супроводжувалося і відновленням боротьби за незалежність Болгарської церкви, яка завершилася проголошенням автокефалії. І в цьому О. Лотоцький знову вбачає схожість долі українського та болгарського народів, які, незважаючи на політику денационалізації, втрату культурної та церковної самостійності, зберігали прагнення до її відновлення.

Викладенням історії Сербської церкви науковець також доводить залежність церковних справ від політичних. Сербська церква отримала визнання автокефалії наприкінці XII ст. Постійна політична нестабільність, війни змушували сербів звертатися за допомогою і до Заходу, і до Сходу. Під час турецького панування Церква відігравала тривалий час роль захисника народу, національних традицій. Проте, константинопольські патріархи врешті-решт домагаються скасування сербського патріархату 1766 р. Перш ніж говорити про відновлення незалежності Сербської церкви історик ще раз наголошує: «у славянських народів життя церковне звичайно близько зв'язане з життям національно-політичним». Відновлення сербської державності у XIX ст. призводить до відновленні автокефалії Сербської церкви⁸.

Аналіз становлення та розвитку православних церков, викладений О. Лотоцьким, призводить до таких висновків:

– обрання віри, як правило, зумовлюється держано-політичними потребами;

– здобуття державної незалежності веде до проголошення церковної незалежності, тоді як втрата державності призводить до скасування автокефалії;

– повна державна незалежність неможлива, якщо Церква підпорядкована церковним ієрархам іншої країни;

– національна Церква може розраховувати на відновлення автокефального статусу навіть після тривалого підпорядкування іншій державі;

– Церква-митрополія, як правило, не погоджується одразу і добровільно на надання автокефалії Церкві, що входить до її складу;

– новопроголошені або відновлені автокефальні церкви можуть існувати без визнання колишньої церкви-митрополії.

Таким чином, О. Лотоцький визначив мету своїх історичних студій як доведення історичного права Української православної церкви на автокефалію. Необхідність теоретичного обґрунтування та доведення історичної правомірності автокефалії Української православної церкви вимагали дослідження загальних засад церковного устрою, історії розвитку інших православних церков. Отже, у концепції О. Лотоцького історія Української православної церкви подається у загальному контексті розвитку православ'я, що стало новим напрямком дослідження історії Церкви в українській науці у 20–30-х рр. XX ст.

¹ Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930-1931. – Warszawa, 1930; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931-1932. – Warszawa, 1931; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932-1933. – Warszawa, 1932; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933-1934. – Warszawa, 1933; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934-1935. – Warszawa, 1934; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935-1936. – Warszawa, 1935; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936-1937. – Warszawa, 1936; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937-1938. – Warszawa, 1937; Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938-1939. – Warszawa, 1938.

² Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава, 1931. – С. 2-4.

³ Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т.1: Засади Автокефалії. – К., 1998. – С. 7-12.

⁴ Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату. – Т.2.: Нарис історії Автокефальних церков. – К., 1998. – С. 6.

⁵ Лотоцький О. Автокефалія ... Т.1 ... – С. 116-119, 123-143.

⁶ Лотоцький О. Автокефалія ... Т.2 ... – С. 51-72, 146.

⁷ Там само. – С. 75-84, 147-149.

⁸ Там само. – С. 88-93, 98-122, 133-142, 154-161.

А.С. Мохов (Екатеринбург, Россия)

ЭВОЛЮЦИЯ ВЕДОМСТВА ИМПЕРАТОРСКИХ ИМУЩЕСТВ (ИДИКА) В ВИЗАНТИИ X–XI ВВ.¹

Ведомство императорских имуществ было сформировано в 60–80-е гг. VII в., когда в Византии проходили масштабные административные реформы. Целью этих преобразований была замена устаревших позднеантичных институтов управления на новые, более эффективные структуры власти². В первую очередь реорганизации подверглись службы, ранее находившиеся в подчинении у префекта претория и магистра оффикий, сами же должности *ὑπαρχος τῶν πραιτωρίων* и *μαύιστρος τῶν ὀφφικίων* были ликвидированы. Место старых административных структур заняли секреты (логофесии), число которых постепенно увеличивалось. Например, полномочия префекта претория были разделены между логофетом идика, логофетом геникона и логофетом стратиотиков³.

Первоначально функции логофета идика были связаны с финансовой сферой и практически совпадали с обязанностями *comes rerum privatarum* («комит частных дел»), который в IV–VI вв. являлся главой личного императорского казначейства и ведал управлением императорским имуществом. К началу VII в. ведомство *comes rei privata* играло достаточно